

45. Araplar'da çeviri biliminin ortaya çıkışı ve Câhiz'in konu hakkındaki düşünceleri

Mehmet BÖLÜKBAŞI¹

APA: Bölükbaşı, M. (2021). Araplar'da çeviri biliminin ortaya çıkışı ve Câhiz'in konu hakkındaki düşünceleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (23), 720-730. DOI: 10.29000/rumelide.949681.

Öz

Çevirinin usulleri tam olarak belirlenemediğinden Araplarda yapılan ilk tercüme istenilen düzeyde olmamıştır. Farklı dillerde telif edilmiş eserler kelime kelime Arapçaya tercüme edilmiştir. Mütercimler, kaynak ve hedef dile istenilen seviyede hâkim olamadıklarından tıp, astronomi, matematik ve dinî alanlarda telif edilmiş eserleri Arapçaya istenilen seviyede çevirememişlerdir. Câhiz, daha önce farklı dillerden yapılan bu çevirileri incelemiş ve mütercimlerin yapmış oldukları hataları tespit etmiştir. Daha sonra çeviri hakkındaki görüşlerine de yer verdiği 'Kitâbu'l-Ḥayevân' adlı eserini telif etmiştir. Bu eserde çeviriyi yapacak olan mütercimmin hem Arapçanın hem de çevirisini yapacağı yabancı dilin kurallarını ve kültürünü bilmesi gerektiğini belirtmiştir. Mütercimmin çeviride en uygun kelimeyi kullanmasının gerekli olduğunu ve tercüme ettiği eserin müellifi hakkında bilgi sahibi olmasının istenilen seviyede bir çeviri için önemli bir husus olduğunu ifade etmiştir. Çevirisi yapılacak eserde yer alan abartılı ve anlaşılmayan cümlelerin Arapçaya en uygun kelimenin ve ibarenin bulunarak aktarılması gerektiğini belirtmiştir. Câhiz, mütercimmin istenilen seviyede çeviri yapabilmesi için daha önce yapılmış çevirileri inceleyerek yapılan çeviri hatalarını tespit edip aynı hataları yapmaması gerektiğini vurgulamıştır. Araştırmada doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Câhiz'in, çeviri hakkındaki görüşleri ve mütercimde olması gereken özellikler ile Arap dünyasında çeviri faaliyetlerinin gelişimi hakkında bilgiler verilmiş, onun Arapça çeviri alanına nasıl bir katkı sağladığı araştırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Çeviri, Câhiz, mütercim, kaynak dil, hedef dil

The emergence of the science of translation in the Arabs and Câhiz's thoughts on the subject

Abstract

Since the methods of translation could not be determined exactly, the first translations made in Arabs were not at the desired level. Works that have been copyrighted in different languages have been translated word for word into Arabic. Since the translators did not have a command of the source and target language at the desired level, they could not translate the copyrighted works in the fields of medicine, astronomy, mathematics and religion into Arabic at the desired level. Câhiz has previously examined these translations made from different languages and determined the mistakes translators have made. He later compiled his work named "Kitâbu'l-Ḥayevân", in which he included his views on translation. He stated that the translator who will translate in this work must know the rules and culture of both Arabic and the foreign language he will translate. However, he stated that it is necessary for the translator to use the most appropriate word in translation and

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim Tercümanlık Bölümü, Arapça Mütercim Tercümanlık ABD (Bartın, Türkiye), blkbamehmet@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5923-3920 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 08.04.2021- kabul tarihi: 20.06.2021; DOI: 10.29000/rumelide.949681]

having knowledge about the author of the work he translated is an important issue for a translation at the desired level. He stated that exaggerated and incomprehensible sentences in the work to be translated should be transferred by finding the most appropriate word and phrase in Arabic. Câhiz emphasized that in order for the translator to translate at the desired level, he should not make the same mistakes by examining previous translations. In this context, information was given about Câhiz's views on translation and the features that should be translating and the development of translation activities in the Arab world.

Keywords: Translation, Câhiz, translator, source language, target language

Giriş

İnsanlık tarihi kadar eski olan çeviri faaliyetlerine ait ilk kaynaklar, M.Ö. 3000'li yıllarda yazılmıştır. Çevirinin, toplumlar arasında sosyal, kültürel ve ticari alanlarda yapılan faaliyetler neticesinde ortaya çıktığı kabul edilir. Toplumlar arasında iletişimi sağlayan çevirinin temelleri M.Ö. II yüzyılda atılmıştır. Çeviri, Arapça bir kelime olan Terceme (الترجمة) sözcüğünü karşılamaktadır (Ülken, 1997:14). Ayrıca, çeviri kaynak dilde telif edilmiş metnin anlamında, herhangi bir değişiklik yapmadan hedef dile aktarılmasıdır (Aissi, 1987:4).

Câhiz (ö.869) tarafından telif edilen Kitâbu'l-Hayevân, isimli kitabın bazı kısımlarında, çeviri sözcüğü kullanılmamıştır. Çeviri kelimesinin yerine "Taḥvîl (تحويل) ve Naql (نقل)" sözcüklerinin kullanıldığı görülmektedir (Câhiz, 1979, I: 75-78). Çeviri işini yapanlar mütercim (مترجم) olarak adlandırılır. Arapça klasik sözlüklerde mütercim kelimesinin yerine "Tercuman (ترجمان) ve Turcuman (تُرْجَمَان)" sözcükleri de kullanılmıştır (İbn Manzûr, 1999: I, 93; el-Fîrûzâbâdî, 2005: IV, 82).

Çeviri, farklı toplumlar arasında iletişimi sağlayan ve aynı zamanda geçmiş ve gelecek arasında köprü kurabilen önemli bir etkinliktir. Çeviri sayesinde insanoğlu ticari, sosyal ve kültürel alanlarda diğer toplumlarla iletişime geçebilmiştir. Yeryüzünde diller var oldukça çeviri faaliyetleri önemini korumaya devam edecektir (Stolze, 2013: 19). Dünyada konuşulan dil sayısı yedi bin civarındadır. Bu dilleri konuşan milletler arasında iletişim çeviriler aracılığıyla gerçekleşmektedir. Ayrıca, farklı kaynak dillerde yazılmış bilim, sanat ve tıp alanındaki kitapların hedef dillere çevrilmesi, toplumlar arasında bilgi aktarımına büyük katkı sağlamaktadır (Grossman, 2017: 22). Çeviri farklı milletlerin çeşitli alanlarda telif ettiği önemli kaynak eserlerin diğer toplumlarla paylaşılması faaliyetidir (Göktürk, 2016: 15).

Mütercimin kaynak dilde telif edilmiş metni hedef dile tercüme ederken, sözcüklerinin ve cümlelerinin anlaşılır olması aynı zamanda eserin müellifinin bilgi birikimine sahip olması gerekir. Ayrıca, mütercimin eserin yazıldığı toplumun kültürünü, gelenek ve göreneklerini, söz kalıplarını bilmesi istenilen düzeyde bir tercümenin olması için zaruri şartlardır. Mütercimin, eseri tercüme etmeye başlamadan önce eserin telif edildiği toplumun aralarında iletişime geçerken kullandıkları mecâz ve kapalı anlatımlarını araştırıp bulması ve bunlara hâkim olması iyi düzeyde bir tercüme için gereklidir (Câhiz, 1979: I,82.).

Farklı milletler arasında ticari, askeri, sosyal ve siyasal ilişkiler sebebiyle toplumlar birbirleriyle iletişime geçerler. İletişimi sağlamak sözlü ve yazılı çeviriyle olur. Toplumların birbiriyle iletişime geçmesi çeviriye karşı ihtiyacı artırmıştır ve çeviriye ihtiyaç artıkça onun daha doğru ve sağlıklı yapılabilmesi için yeni teoriler ve yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bir çevirinin düzgün yapılabilmesi için

tercümanın kaynak ve hedef dilin kurallarını ve yapısını iyi seviyede bilmesi gerekir. Tıp, edebiyat, siyaset, hukuk ve dîn alanında yazılmış metinler teknik terimler içerdiğinden çeviri yapacak tercümanların belli bir birikime ve uzmanlığa sahip olmaları gerekir. Çevirmenlerin ayrıca çeviri yaptıkları kaynak dilin kültürünü de bilmesi kültürel iletişimin sağlanması için gereklidir. Kültür bilinmediği takdirde mecâzî anlamların, atasözlerinin, sanatlı ifadelerin hedef dile tam olarak aktarılması mümkün olmayacaktır. Kültür ve çeviri ilişkisi sadece günümüzde değil eski dönemde de üzerinde durulan konular arasında yer almıştır. 20.yy'ın 80'li ve 90'lı yıllarında kültürel çalışmaların çeviri alanında etkisi artmıştır (Ak. Doğru, 2020a: 129; Munday, 2009: 11). Çeviri- kültür ilişkisine yönelik son yıllarda artan çalışmalar Câhiz'in kendi zamanında bu konuya dikkati çekmesini önemli kılmaktadır.

Çeviri, eskiden olduğu gibi günümüzde de önemini koruyan önemli bir faaliyettir. Çeviri sadece bir metni istenilen dile aktarmaktan ibaret değildir. Aynı zamanda toplumlar arasında bilgi aktarımını gerçekleştiren önemli bir etkinliktir. Çeviriler, kadim kültürlerle ait önemli kaynak eserlerde yer alan bilgilerin dünyanın farklı dillerine aktarılmasında önemli rol oynamış ve bu sayede medeniyetlerin bilim, sanat ve tıp alanlarında ilerleme kaydetmelerine büyük katkı sağlamışlardır. Arap-İslam dünyasında, özellikle Abbasîler devrinde Antik Yunan, Süryani ve Hint kaynak eserlerinin Arapçaya tercüme edilmesi sayesinde Arap-İslam dünyası matematik, tıp, felsefe ve astronomi alanlarında önemli bilgiler elde etmiştir. Bu bilgiler Arap-İslam dünyasının bilim alanında ilerlemesine katkı sağlamıştır.

Yöntem

Yapılan nitel araştırmada bilgiler; doküman tarama, görüşme ve gözlem yapmak suretiyle üç yoldan elde edilir (Kıral,2020:172). Klasik ve modern kaynaklarda yer alan Câhiz'in çeviri ve mütercimler ile ilgili görüşleri doküman analizi tekniğiyle incelenmiştir. Elde edilen veriler neticesinde Câhiz'in çeviri ve mütercim hakkındaki görüşleri, bu görüşlerin alana ne tür katkı sağladığı ve Araplarda çeviri faaliyetlerinin gelişim evreleri neden-sonuç bağlamında ele alınmıştır.

Araştırmanın amacı ve önemi

Araştırmanın amacı, İslamiyet'ten önce ortaya çıkan ve İslamiyet geldikten sonra ivme kazanan daha sonra Emevîler ve Abbasîler dönemlerinde belli kuralları oluşan çeviri faaliyetlerine yeni bir bakış açısı getiren Câhiz'in çeviri ve mütercim hakkındaki görüşlerini ele almaktır. Araştırmanın önemi ise; Câhiz'in çeviri yapılırken uyulması gereken kurallar ile mütercimde olması gereken özellikler hakkında verdiği bilgilerin çeviri teorileriyle çelişip çelişmediği, hangi açılardan örtüşüğünü belirlemektir.

Araplarda ilk çeviri faaliyetleri

İslamiyet'ten önce Araplarda çeviri faaliyetleri belli bir sisteme göre yapılmıyordu. Çevirilerde İranlıların çeviri yöntemleri örnek alınmıyordu. İhtiyaç duyulan konularda çeviriler yapılmaktaydı. Hz. Muhammed (ö.632) devrinde ise; çeviriler daha çok İslam dîninin tebliğ edilmesi, fetihler neticesinde sınırların genişlemesi ve farklı diller konuşan milletlerle karşılaşılması ve iletişime geçilmesi ihtiyacı nedeniyle çeviri faaliyetleri ivme kazanmıştır (Hamîdullah, 2019: 289) Zeyd b. Sâbit (ö.665) Hz. Muhammed'e mütercimlik yapmıştır. Farklı milletlerin idarecilerine gönderilen İslam dînine davet mektuplarını ilgili dile çevirmiş aynı zamanda Hz. Muhammed'le onu ziyarete gelen yabancı heyetler arasında iletişimi sağlamıştır. Ayrıca, Zeyd b. Sâbit Farsça, Rumca ve Kıptice biliyor ve bu dillerde

tercümeler yapabiliyordu (Mes'ûdî,1938, IV: 161). Hz. Muhammed devrinde çeviri faaliyetleri belli bir seviyeye kadar ulaşmış genellikle ihtiyaç duyulan alanlarda çeviriler yapılmış ancak bu dönemde çevirinin esasları oluşmamıştır (İbn Abdurabbih, 1983: IV,244).

Araplarda ilk çeviriler daha çok ihtiyacı karşılamak amacıyla yapılmıştır. Bu çeviriler, daha çok kişiler arası iletişimi sağlamak amacıyla yapıldığından belli bir kurala bağlı olmadan gerçekleştirilmekteydi. İslamiyet geldikten sonra çeviriler İslam dinini tebliğ için kullanılmaya başlandı. Yapılan tebliğler sayesinde çeviri faaliyetleri ivme kazanmış aynı zamanda çeviriler belli bir olgunluğa ulaşmıştı. Ancak, çeviri bilinci ve usulleri halen belirlenmemiştir.

Emevîler devrinde çeviri faaliyetleri

Emevîler devrinde ise, İslam fetihleri sonucunda farklı coğrafyalarda yaşayan milletler ile karşılaşmıştır. Bu devirde kontrol altına alınan topraklarda iletişimi sağlamak amacıyla tercümanlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu tercümanlar Emevî yöneticileri ile halk arasında iletişimi sağlamışlardır. Bu sayede kültürel, siyasi ve ticari alanlarda çeviri çeşitliliği artış göstermiştir (Aycan, 2000:217).

Emevîler döneminde çeviriler daha çok yöneticilerin kişisel çabaları neticesinde belli bir seviyeye ulaşmıştır. Emevî halifesi Hâlid b. Yezîd (ö.704) farklı ilimlere karşı bir ilgisi olduğundan Arapça bilen Grek ilim adamlarından bazılarını Kıptîce ve Grekçe telif edilmiş önemli kimya eserlerini Arapçaya tercüme ettirmiştir. Bu çeviri faaliyeti farklı bir dilden Arapçaya yapılmış ilk çeviriler olarak kabul edilmiştir. Yine bu dönemde yapılan çeviriler tıp, kimya ve astronomi ile ilgili ihtiyaç duyulan bilgilere ulaşabilmek için yapılmıştır. (İbnu'n-Nedîm, 1994: I, 338).

Emevîler döneminde fetihler neticesinde kontrol altına alınan topraklarda yaşayan halklar ile iletişime geçmek için mütercimlere ihtiyaç duyulmuş ve mütercimler istihdam edilmiştir. Emevî idarecileri mütercimler aracılığıyla yerel halkla iletişime geçmişlerdir. Bu sayede Emevîler ile yerli halk arasında ticari, sosyal ve kültürel alanlarda iletişim artmış ve çeviri faaliyetlerinde artış görülmüştür. Emevîler devri çeviri faaliyetlerinin çeşitliliğinin arttığı bir zaman dilimi olmuştur (Suçin, 2012: 28). Ancak, bu dönemde de çevirilerin usul ve esasları belirlenmemiştir. Emevîler dönemi, çeviri olgusunun temellerinin oluşmaya başladığı bir zaman dilimi olmuştur

Abbasîler devrinde çeviri faaliyetleri

Çevirinin usul ve esasları Abbâsiler döneminde ortaya çıkmış ve yapılan çeviriler devlet tarafından desteklenmiştir. Farklı dillerde birçok alanda telif edilmiş önemli eserler belli bir sistem ve düzen içerisinde Arapçaya tercüme edilmişlerdir. Halife Me'mûn (ö.833) devrinde çeviriler, sistemli bir yapıya kavuşmuştur. Çünkü Halife Me'mûn M.830 senesinde Bağdat'ta (بيت الحكمة) Beytu'l-hikme (Bilgelik Evi) adı verilen bir tercüme merkezi açmıştır. Bu merkezde birçok tercüman görev yapmış ve özellikle tıp, astronomi, felsefe ile kimya ve matematik alanlarında farklı dillerde telif edilmiş eserler Arapçaya tercüme edilmiştir. Abbasîlerin başkenti Bağdat'ta kurulan Beytu'l-hikme, sayesinde Bağdat, Arap-İslam dünyasının tercüme faaliyetlerinin yapıldığı cazibe merkezi olmuştur. 8 ile 13. asırlar arasında Bağdat'ta yaşamış olan Câhiz (ö.255/869), Kindî (ö.252/866) ve Gazzâlî (ö.505/1143) gibi ilim adamları da Bağdat'ın önemli çevirilerin yapıldığı bir merkez olduğunu belirtmişlerdir. Beytu'l-hikme'de Antik Yunan, Fars, Sanskrit ve Süryânî milletlerine ait özellikle tıp, astronomi, matematik, felsefe ve edebiyat alanında telif edilmiş eserler, alanında uzman mütercimler tarafından Arapçaya tercüme edilmişlerdir. Bu tercüme Arap-İslam dünyasının bilim ve edebiyat alanında önemli

gelişmeler kaydetmesine büyük katkı sağlamışlardır. Beytu'l-hikme adı verilen çeviri merkezinin ilk ismi Bilgelik Deposu (**خزانة الحكمة**) Hizânetu'l-hikme'dir. Bu ismin verilmesinin nedeni ise; tercüme merkezinin kurulduğu günden itibaren işlevini kaybedinceye kadar nadir eserlerin Arapçaya çevrildiği yer olmasından kaynaklanmıştır (Gutas, 2003: 49).

Abbasîler dönemi çevirilerin belli bir sistem içerisinde yapıldığı ve çevirinin esaslarının şekillenmeye başladığı bir devir olmuştur. Abbasî dönemi mütercimleri önceki mütercimlerin aksine çevirecekleri eserleri öncelikle inceleyerek eserlerde yer alan yanlış ve eksik bilgileri belirledikten sonra bu bilgilerin yerine doğru olanları tespit edip Arapçaya aktarmışlardır. Aynı zamanda kelime kelime çeviri yapmak yerine uygun terimleri bulduktan sonra Arapçaya tercüme etmişlerdir. Dönemin mütercimleri birden fazla dil bildikleri ve çok kültürlü oldukları için kaynak dilde telif edilmiş bir eseri hedef dile aktarırken istenilen düzeyde tercüme yapabilmişlerdir (Zeydân, 1983: II,29).

Abbasî devri mütercimlerinden Yuhannâ b. Bıtrîk (ö. 815) ve İbn Nâime el-Hımsî (ö.835) Antik Yunan eserlerini kelime kelime ve eserlerde karşılaştıkları cümle yanlışlıklarını düzeltmeden Arapçaya çevirmişlerdir. Bu mütercimler belli bir kurala bağlı olmadan tercümelerini yapmışlardır. Abbâsiler döneminin önemli tercümanlardan biri olan Huneyn b. İshâk (ö.873) çeviriye yeni bir yöntem getirmiştir. Yabancı dillerden Arapçaya çevirdiği eserlerdeki metinlerde yer alan dilbilgisi hatalarını, cümle kuruluşlarındaki eksiklikleri, anlaşılması zor kelimeleri ve abartılı ifadeleri ayıkladıktan sonra metinde asıl verilmek istenen anlamı göz önünde bulundurarak metin tahkikine yakın tarzda karşılaştırmalı metin çalışmaları yaptıktan sonra tercüme yapmıştır. Huneyn b. İshâk'ın çeviride yapmış olduğu bu yaklaşım Araplarda çeviri yönteminin ilk temellerinin atılmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu yöntem daha sonraki Arap mütercimleri tarafından da çevirilerde kullanılmıştır (Libera, 2005:93).

Araplarda çeviri faaliyetleri belli bir sisteme bağlı olmadan yapıldığından çevirilerde birçok eksiklikler ve hatalar yapılmıştır. Araplarda yapılan çeviriler daha çok ihtiyaçları karşılamak için gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle çevirinin esasları ve belli kuralları oluşmamıştır. Emevîler döneminde çevirilerde nispeten bir gelişme durumu ortaya çıkmıştır ancak istenilen seviyede olmamıştır. Abbasîler devri ise; çeviri faaliyetlerinin daha derli toplu ve çeviri esaslarının temellerinin atılmaya başlandığı bir devir olmuştur. Bu dönemde Bağdat'ta Beytu'l-hikme (Bilgelik Evi) adı verilen çeviri faaliyetlerinin merkezi olarak kurulan yerde bilim alanında farklı dillerde telif edilmiş önemli eserler Arapçaya çevrilmiştir. Yapılan bu çeviriler ilk dönem çevirilerine göre oldukça başarılıdır. Çünkü dönemin mütercimleri çevirilerinde eserlerde karşılaştıkları eksik ve yanlış bilgileri düzelterek tercüme etmişlerdir. Bu çeviri yöntemi ilk defa Abbasîler dönemi mütercimlerinde görülmüş ve bu sayede Araplarda yapılan çeviri faaliyetleri belli bir sistem içerisinde yapılmaya başlanmıştır.

Câhiz'in hayatı

H. 160/M. 777 yılında Basra'da dünyaya gelen Câhiz'in asıl adı, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî'dir. M. 869 senesinde Basra'da hayatını kaybetmiştir. Arap edebiyatına önemli eserler kazandırmıştır. Câhiz'in dedesi geçimini deve çobanlığı yaparak kazanan bir zenciydi. Câhiz'de Arap-zenci melezliydi. Gözlerinin patlak olması nedeniyle Arapçada gözü patlak anlamına gelen 'Câhiz' (**جاحظ**) lakabı verilmiştir. Erken yaşta ilim öğrenmeye meraklı bir kişi olması sayesinde devrinin önemli ilim adamlarından dersler almış ve bu sayede belli bir seviyeye ulaşmıştır. İlim öğrenmeye merakı onun, Arap edebiyatına birçok önemli eser kazandırmasına neden olmuştur. Câhiz, eserlerini

teelif ederken söz sanatlarını en az seviyede kullanmış ve anlatımında doğallığı ön plana çıkarmıştır. Eserlerinde herkesin anlayabileceği açık ifadelere yer vermiştir (Brockelmann, 1943: I,27).

Dinî görüşü ve çeviriye etkisi

Câhiz, inanç ile ilgili konuların açıklanmasında aklı ön plana çıkararak Mu'tezile mezhebinin önemli bir üyesiydi. Câhiz'in hocası ve Mu'tezile mezhebinden olan İbrahim en-Nazzâm (ö.845) Aristo'nun bilimsel çalışmalarını ve düşünce yapısını örnek alarak aklın vahiyden daha üstün olduğunu belirtiyordu (İbnu'l-Murtezâ,1987:67). Câhiz, İbrahim en-Nazzâm'ın örnek aldığı Aristo'nun, felsefe anlayışı ve mantığının belli bir sistem üzerine kurulduğunu ve istenilen seviyede ilerleme kaydetmenin mümkün olmadığı kanısına vardı. Bu durum üzerine Mu'tezile mezhebinden ayrılarak kendisine özgü fikirlerini rahatça ifade edebildiği kendi ismini verdiği Câhiziyye ekolünü kurmuştur ('Abbûd, 2014: 206).

Câhiz, Mu'tezile üyelerinin yaptığı gibi dinî konuların açıklanmasında ve yorumlanmasında aklı ön plana çıkarmıştır. Hadislerin çoğunun güvenilir olmadığını ve sonradan söylendiğini ifade etmiştir. Bu nedenle hadislerin birçoğunu eleştirmiş ve reddetmiştir. Ayrıca, Mu'tezile mezhebinden olmayan, tefsir alimlerinin düşüncelerinin ve görüşlerinin doğru olmadığını, yeterli bilgiye sahip olmadıklarını ve cahil olduklarını belirtmiştir. Câhiz'in, hadisler ve tefsir alimleri hakkındaki görüşleri nedeniyle dinî inancının yetersiz olduğu, namaz kılmadığı ve hadis uydurduğu görüşü dönemin alimleri arasında yayılmıştır (Bustânî,2011:212).

Çevirinin esaslarını ve mütercimde olması gereken özellikleri net ve anlaşılır bir şekilde belirleyen Câhiz'in, çeviri hakkındaki fikirleri ile Mu'tezile'nin sadece aklı ön plana çıkararak görüşleri birbirine uymamaktadır. Mu'tezile'nin etkisinde kalan Câhiz, Allah ile ilgili bilgiler veren eserlerin çevirisinde dikkatli olunması gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü, yaradan hakkında yapılan çevirilerin caiz olup olmadığının tam olarak tespit edilmesinin zor olduğunu bu yüzden şüpheli olduğunu belirtmiştir. Bu alanda yazılan eserlerin tercümesini yapan mütercimin tevhid kurallarına tam olarak hâkim olması gerektiğini ifade etmiştir (Câhiz, 1979: I,83).

Câhiz'in, çeviri ve mütercim hakkındaki görüşleri anlaşılır ve uygulanabilirdir. Ancak Mu'tezile'den etkilenen Câhiz, Allah inancı ile ilgili bilgi veren eserlerin çevirisinin helal ve haram nazariyesiyle ele alınıp tercüme edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Dolayısıyla, Câhiz'in, Mu'tezile'nin inanç esasları ile çeviri hakkındaki görüşlerinin birbirine karıştığı görülmektedir.

İlmi alandaki çalışmaları

Câhiz, önemli bir kültür ve bilim merkezi olan Basra bölgesinde dünyaya gelmiştir. Basra'da alanında uzman alimlerden dersler almış ve kendisini bilim alanında yetiştirmiştir. Bilgi sahibi olmak için kitaplar okuyup yazmıştır. Farklı kültürleri inceleyerek Arap kültürü ile karşılaştırmıştır (Ferrûh,1981: 295). Câhiz, iyi bir müellif olmasının yanı sıra etkili bir hatip, oldukça bilgili bir âlim, Arap dilini ve kültürünü ayrıntılı bir şekilde bilen çok yönlü birisiydi. Farklı dillerden Arapçaya tercüme edilen eserleri okuyarak Yunan düşünce yapısı ve bilimi hakkında bilgi edinmiştir. Ayrıca, Câhiz İbnu'l-Mukaffa (ö.759) tarafından Fars kültürüne ait eserlerin Arapçaya tercüme edilmesi sayesinde bu kültürün edebi çalışmalarına vakıf olmuştur. Çeviri ile ilgili görüşlerinin de yer aldığı 'Kitâbu'l-Hayevân' isimli kitabında Aristo ve Yunan düşünce yapısından etkilenmiştir (Hafâcî,1990: 340). Abbasî Halifesi Me'mun döneminde Bağdat'a ilim öğrenmeye giden Câhiz'in öğrenme arzusu o kadar

şiddetliydi ki Bağdat'taki kitapçı dükkanlarını kiralayıp sabaha kadar kitap okuyarak yeni bilgiler öğrenmek için çabalamıştır (Dayf, 1986:589).

Câhiz'in çeviri kuramı

Câhiz, Arap dünyasında ilk olarak çeviri kuramı ve çevirinin esaslarını belirleyen kişidir. Abbâsiler dönemindeki yoğun çeviri faaliyetlerinin gerçekleştiği zaman diliminde yaşamış olduğundan farklı dillerde çeviri yapabilen önemli tercümanların yapmış olduğu tercümeleri okumuş ve çeviri konusunda önemli bilgiler elde etmiştir (Sarıkaya 2003: 139). Câhiz'in çeviri kuramının temelini mütercim, farklı bir dilden çeviri yaparken kaynak dili ve hedef dilin kaidelerini bilmesi oluşturur. Ona göre; mütercim kendi dilindeki kelimelerin ve çeviri yaptığı dilde yer alan sözcüklerin anlamlarına hâkim olması gerekir. Ancak bu sayede çeviride istenilen başarı elde edilebilir. Câhiz, farklı dillerden Arapçaya tercüme edilen eserlerde birçok çeviri hataları ile karşılaştığını ve çevirinin kolay olmadığını belirtmiştir. Mütercim, tercüme ettiği eserdeki anlamları ve düşünceleri tam olarak çeviremez. Ancak, mütercim tercüme ettiği eserin müellifi gibi, esere hâkim olursa istenilen çeviriyi yapmış olur. Matematik ve astronomi gibi alanlarda telif edilmiş eserler ile dînî bilgiler içeren kitapların çevirisi uzmanlık gerektirmektedir. Özellikle dînî konuları açıklayan eserleri çevirecek olan mütercim Allah'ı tanımlayan sıfatları ve dînî terimleri çok iyi derecede bilmesi gerekir. Mütercim kaynak dilin kültürüne hâkim olması çeviride istenilen düzeyde başarı elde etmek için oldukça önemlidir. (Câhiz, 1979: I, 83).

Çeviri çok yönlü bir etkinliktir. Çeviri kaynak dildeki metnin birebir hedef dile aktarılmasından ibaret değildir. Çeviride, esas olan en uygun ibareyi ve kelimeyi bularak hedef dile aktarmaktır. Mütercim hem kendi diline hem de çevirisini yapacağı dilin özelliklerine vakıf olması aynı zamanda eseri telif eden yazarın kültürünü de bilmesi gerekir. Mütercim alanında uzman olması bilim, sanat ve edebiyat alanlarında kullanılan terimlere hâkim olması çeviride istenilen başarının elde edilebilmesi için oldukça önemli etkenlerdir.

Câhiz'e göre mütercimde bulunması gereken özellikler

Mütercim kaynak dili ve hedef dili çok iyi bilmesi aynı zamanda her iki dilin kurallarına hâkim olması gerekir. Bununla birlikte, mütercim eserdeki cümleleri ve ibareleri anlaşılır şekilde tercüme etmesi ve tercüme ettiği eseri telif eden müellifin bilgi birikimine sahip olması gerekir. Ayrıca mütercim daha önce farklı mütercimler tarafından çevirisi yapılmış eserleri incelemesi ve yapılan çeviri hatalarını fark edip kendisini çeviri konusunda yetiştirmesi istenilen çevirinin yapılabilmesi için oldukça önemlidir (Câhiz, 1979: II, 50). Câhiz'in çeviri hakkındaki görüşlerinde iki önemli hususun ön plana çıktığı görülür. Bunlardan ilki mütercim, ifadelerini özenle seçmesi, kullandığı kelimelerin açık ve anlaşılır olması, ikincisi de mütercim alanında uzman ve bilgi sahibi olmasıdır (Suçin, 2012: 64)

Câhiz'in mütercimde bulunması gereken özellikler hakkındaki görüşleri günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Çünkü diller her dönemde farklı kelimeleri bünyesine alır ve geliştirir. Belli bir dönem geçerli olan bir kelime daha sonraki dönemlerde anlam kaymasına uğrayabilir. Bu nedenle, mütercimlerin kaynak ve hedef dilde meydana gelen değişimleri takip etmeleri ve her iki dile giren kelimelerden haberdar olabilmeleri için çeviri yapacakları dillere ait kaynakları incelemeleri gerekir.

Câhiz'e göre Arap şiirinin çevirisinin zorluğu

Câhiz'in içinde bulunduğu zaman diliminde çeviri faaliyetleri yoğun bir şekilde yapılmaktaydı. Özellikle İran, Antik Yunan ve Hint kültürüne ait birçok önemli eser Arapçaya çevrilmişti. Yapılan çeviriler arasında şiirler de bulunmaktaydı (Ulukütük, 2010: 249). Şiir çevirisi uzmanlık gerektiren bir faaliyettir. Dolayısıyla, Arap şiiri duygu ve anlam yüklü sanatsal öğelerle süslü ve belli bir müzik ahengine sahip olduğu için çevrilmesi oldukça zordur. Bu nedenle, Arap şiirinin çevrilmesi uygun değildir. Eğer, Arap şiiri farklı bir dile çevrilirse insanların duygularına hitap eden anlamını, kafiye düzenini ve ahengini kaybeder. Ancak şiirin dizeleri değil sadece içerdiği anlam, farklı bir dile çevrilirse bu şiirin çevirisi için kabul edilebilir bir durumdur. Metin ile şiir çevirisi birbirinden farklıdır. Metin çevirisi şiir gibi yoğun duygular, söz sanatları, kafiye ve müzik ahengi içermez. Bu nedenle, mütercim metin çevirisinde belli kalıplara ve cümlelere bağlı kalarak çeviriyi yapar. Metin çevirisinde anlam bütünlüğüne, şiire göre daha kolay ulaşılır (Câhiz, 1979: I,75).

Modern çeviri çalışmaları disiplininin kurucularından kabul edilen ve geçen asırda çeviri sahasına önemli katkıları olan Eugene Albert Nida'nın (ö.2011) şiir çevirirken biçimsel eşdeğerlik sağlamının zor oluşuna dikkat çekmesi ve ondan çok önce yaşayan Câhiz'in "Şiir çevrilemez" demesi (Doğru, 2020b; 191) zaman ne kadar geçmiş olsa da çeviri alanında ortak endişelerin varlığını sürdürmeye devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Her dönemin kullandığı terminoloji farklılaşabilse de çeviri meselesinin özü aynı şekilde kalmaya devam etmektedir.

Şiir, metne göre yoğun duygular içerdiğinden tercüme edilmesi ayrı bir uzmanlık gerektirir. Çünkü şairler; doğadan, insanların hal ve hareketlerinden ve kendi iç dünyalarından ilham alarak şiirlerini yazarlar. Dolayısıyla, şiirlerde metindeki gibi net bilgilere rastlamak kolay değildir. Aynı zamanda şiir, belli bir hece ölçüsüne göre yazılır. Bu nedenlerden ötürü Câhiz, Arap şiirinin tercümesinin kolay olmadığını yapılan çevirilerde eksik yerlerin olacağını belirtmiştir.

Câhiz'e göre dînî eserlerin çevirisi

Mu'tezile mezhebinin görüşlerini benimseyen Câhiz, dînî eserlerin çevrilmesini Mu'tezile prensiplerinin dikkate alınarak yapılması gerektiğini belirtmiştir. Câhiz, dînî metinlerde geçen ibarelerin Allah katında helal ve haram olan konuları içerdiğini yapılan çevirilerin istenilen konunun özünü tam olarak aktarmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Eğer, mütercim dînî konulara ve ibarelere hakimse çeviriyi istenilen şekilde yapabilir. Mütercimin, Allah inancını iyi bilmesi ve dînî konulara hâkim olması dînî metinlerin çevirisinde oldukça önemlidir. Câhiz, ilk Arap mütercimlerin, tercüme ettikleri eserlerin nakil yoluyla gelen bilgileri içerdiğini bu nedenle, dînî eserlerdeki çevirilerde eksiklikler olduğunu belirtmiştir (Cârullah, 1990:60).

Câhiz'in dînî eserlerin çevirisi ile ilgili görüşlerinin net olmadığı görülmektedir. Mu'tezile mezhebinin prensiplerine göre hareket ettiği için mütercimin dînî konulara hakim olmasının tercüme için faydalı olacağını ve aynı zamanda nakil yoluyla elde edilen bilgileri iyi bilmesinin yeterli olmayacağını ifade etmiştir. Bu durum Câhiz'in, dînî eserlerin çevirisine objektif bir bakış açısı ile yaklaşmasına engel olmuştur.

Câhiz'e göre mütercimlerin yapmış olduğu çeviri hataları

Câhiz, mütercimlerin öncelikle bir metni çevirirken kelime kelime çevirmesi, dînî metinlere hâkim olmaması nedeniyle hata yaptığını belirtmiştir. Mütercimin çevirisini yaptığı eserin telif edildiği

kültürü bilmemesinden kaynaklanan hatalar yaptığını vurgulamıştır. Câhiz, mütercimın kaynak ve hedef dildeki ibareler ile her iki dilin terimlerini ve kurallarını bilmemesinden ötürü çeviride birçok hatanın yapıldığını ifade etmiştir. Dînî metinlerin çevirisinin ise; uzmanlık gerektiğini çünkü bu metinlerde birçok terimin bulunduğunu ancak mütercimın dînî terimlere hâkim olmadığından çevirilerde birçok hatanın ortaya çıktığını belirtmiştir (Câhiz, 1979: I, 78).

Çeviride, mütercim toplumlar arasında anahtar vazifesi görmektedir. Çünkü mütercim farklı dillerde telif edilmiş bilgileri tercüme ederek insanlığa kazandırır. Mütercimın başarılı çeviriler yapabilmesi için farklı kültürler hakkında bilgi sahibi olması, alanında kendini yetiştirmesi ve bilimsel terimleri iyi bilmesi gerekir. Ayrıca, mütercimın kaynak ve hedef dile hâkim olması çevirinin anlaşılır olması açısından önemli bir husustur.

Câhiz'in tercüme hakkındaki görüşlerinin değerlendirilmesi

Câhiz, 'Kitâbu'l-Hayevân' adlı eserinde mütercimın, çevirisinde anlaşılır cümleler ve kelimeler kullanmasının gerekli olduğunu ayrıca mütercimın tercüme ettiği metni kelimesi kelimesine aktarmasının ve çevirdiği metinle ilgili bilgi sahibi olmamasının çevirinin istenilen düzeyde gerçekleşmeyeceğini ifade etmiştir. Ayrıca, mütercimın en uygun kelimeyi ve ibareyi bulduktan sonra serbest çeviri yapmasının çeviriye zarar vermeyeceğini belirtmiştir.

Câhiz, 'Kitâbu'l-Hayevân' isimli eserinde, üç yerde çeviri hataları ile bilgi verir. İlki; mütercimın, dînî metinlerin içeriği hakkında bilgi sahibi değilse çeviride hata yapacağını ifade etmiştir. İkincisi; dînî metinlerde yapılan çeviri hatalarının matematik ve sanat alanlarında yapılan hatalardan daha tehlikeli olduğunu belirtmiştir. Câhiz, dînî insanların tarafından doğru anlaşılmasının önemli olduğunu çünkü dînî konuların insanların hayatına etki ettiğini vurgulamıştır. Bu nedenle, mütercimın kaynak ve hedef dili çok iyi bilmesine ve dînî konulara vakıf olmasının istenilen düzeyde çeviri yapması için gerekli olduğunu belirtmiştir. Üçüncüsü; mütercimın çevirisini eksik yapması onun eksik yaptığı ölçüde hata ettiğini göstermektedir. Mütercimın kaynak ve hedef dilin dilbilgisini ve cümle yapılarını iyi derecede bilmesi istenilen seviyede çevirinin gerçekleşmesi için elzemdir. Câhiz'e göre; çeviride, mütercimın kişisel özellikleri ortaya çıkar çünkü mütercim sosyal bir varlık olduğundan yaşadığı sosyal çevrenin geleneklerinden ve dînî inancından etkilenir. Bu durumda mütercimın, eseri telif eden müellifin kültürünü ve geleneklerini öğrendikten sonra eseri tercüme etmesi çeviride başarılı olması için önemli bir etkidir.

Çeviride önemli olan unsur, en uygun kelimenin bulunarak metnin hedef dile çevrilmesidir. Mütercimın, çevirisini yapacağı eseri telif eden müellifin daha önce başka mütercimler tarafından çevrilen eserlerini incelemesi ve incelediği eserlerdeki çeviri hatalarını görüp bunları dikkate alarak çeviri yapması çeviride kendisine yol gösterecektir. Ancak, bu sayede istenilen çeviri yapılabilir. Câhiz'in çeviri usul ve esasları ile mütercimde olması gereken özellikler hakkındaki görüşleri günümüz içinde geçerlidir.

Sonuç

Eskiden beri çeviri nasıl yapılmalıdır? Sorusu uzmanların kafasını meşgul etmiştir. Roma'da ve Arap dünyasında da bu soru irdelenmiş, sahasının uzmanları çeviri hususunda belirli prensipler ortaya koymaya çalışmışlardır. 20. yüzyılda bu çalışmalar ivme kazanmıştır. Bu çalışmaların dil bilim ve kültür alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir. 80'li ve 90'lı yıllarda kültürün çevirideki etkisi üzerine

yapılan çalışmalar artmıştır. Câhiz'in 'Kitâbu'l-Ḥayevân' temelli çeviriye dair görüşlerine baktığımızda onun dil bilim, cümlelerin öğelerinin sıralanması, kelimesi kelimesine çeviri, anlam çevirisi ve kültür konusuna değindiği görülmektedir. Dil bilim ve kültürel alan çeviride önem kazanan iki husustur. Câhiz'in bu konuları ele almış olması meselenin özünün değişmediğini dönemden döneme terminolojinin farklılaştığını söyleyebiliriz. Kültürel çalışmaların son dönemde artmış olması Câhiz ve onun gibi kültürün çevirideki etkisini gören uzmanların haklılığını ortaya koymaktadır. Çeviri alanındaki çalışmalar bu ve benzeri görüşler ışığında gelişmeye devam etmektedir.

Kaynakça

- 'Abbûd, M. (2014). *Edebu'l- Arab*. Kahire.
- Aissi, L. (1987). *An Analytical Study of The Process of Translation (With Special Reference To English / Arabic)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Salford Üniversitesi Modern Diller Bölümü. İngiltere.
- Aycan, İ. (2000). *Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşerî İlimlerin Tarihsel Gelişimi*. Dinî Araştırmalar Dergisi, (Ankara Ocak-Nisan 2000), c. II, S. 6, s. 213-222.
- Bustânî, B. (2011). *Udebâu'l- Arab fi'l-Usuri'l-Abbâsiyye*. Kahire.
- Brockelmann, C. (1943). *GAL (Geschichte der Arabischen Literatur)*, Leiden: I.
- Cârullah, Z. H. (1990). *el-Mu'tezile*. Beyrut: Muessesetu'l-'arabiyeti'd-dirâ.
- Dayf, Ş. (1986). *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî: el-'Asru'l-'Abbâsiyyi's- Sâni*. Kahire.
- Doğru, İ. (2020a). *Cahiliye Kültürünün Şiir Çevirisiyle Aktarımı: Yedi Askı'da Öne Çıkan Unsurlar*. (Ed.) Esra Uluşahin. Çeviriye Kültürel Bakış (s. 123- 146). Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- Doğru, İ. (2020b). *Harîrî'nin Makamat'ındaki Atasözlerinin Nida'nın Çeviride Eşdeğerlik Kuramı Bağlamında İncelenmesi*. (Ed.) Esra Uluşahin, Emrah Eriş. Çeviribilim Üzerine Kuramsal Çalışmalar. (s. 185-216). Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- el-Câhiz, Ebu Osman Amr b. Bahr (1979). *Kitâbu'l-Ḥayevân*. I-VII. (Nşr). Abdüsselâm M. Hârûn. Kahire.
- el-Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdudî Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. (2005). *el-Kâmûsu'l-Muhît*. (thk.) Mektebu't-tahkîki't-turâsi fî müesseseti'r-risâle. Beyrut: Müessesetu'r Risâle. I-VI.
- Ferrûh, Ö. (1981). *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*. Beyrut.
- Göktürk, A. (2016). *Çeviri: Dillerin dili*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gutas, D. (2003). *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*. (Trc). Lütfü Şimşek, İstanbul.
- Grossman, E. (2017). *Çeviri neden önemlidir? (Çev)*. Ayşe Ece. (1. bs.). İstanbul: Yapı Kredi.
- Hamîdullah, M. (2019). *İslâm Peygamberi*. (Trc). Mehmet Yazgan. Beyan.
- Hafâcî, Muhammed 'Abdulmun'im (1990). *el-Edebu'l-'Arabî ve Târîhuhu*. Beyrut: Dâru'l-Cîl.
- İbn Abdurabbih. (1983). *el-İkdu'l-ferîd*. (Nşr). Abdülmecîd et-Terhînî. I-IV. Beyrut: Daru sâdır.
- İbn Manzûr, (1999). *Lisânu'l-arab*. Beyrut: Daru sâdır. I-IV.
- İbnu'l-Murtezâ, Ahmed b. Yahyâ (1987). *Tabakâtu'l-Mu'tezile*. Beyrut.
- İbnu'n-Nedîm (1994). *el-Fihrist*. (Nşr.) İbrâhim Ramazan, Beyrut. I- XIV.
- Kıral, B. (2020). *Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi*. Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15, 170-189.
- Libera, A. D. (2005). *Orta çağ felsefesi*. (Trc.) Ayşe Meral. İstanbul.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan b. Ali. (1938). *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. (thk). Abdullah İsmâil es-Sâvî. Mektebetu's-şarki'l-İslâmiyye. I-IV.

- Munday, J. (2009). *Issues in translation studies*. Ed. Jeremy Munday. The Routledge Companion to Translation Studies, revised edition, (s. 1- 19), Oxon: Routledge.
- Sarıkaya, M. (2003). *el-Câhiz'den es-Safedi'ye çeviri teorisi*. Bilimname, vol. III, sf.133-151.
- Suçin, M. H. (2012). *Dünden Bugüne Arapçaya Çevirinin Serüveni*. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.
- Stolze, R. (2013). *Çeviri kuramları: giriş*. (Çev.). Emra Durukan. İstanbul: Değişim.
- Ulukütük, M. (2010). *İslâm Düşüncesinde Tercüme Faaliyetleri, Hermeneutik ve Bibliyografik Bir Katkı*. İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1 / 2 (Aralık 2010).
- Ülken, H. Z. (1997). *Uyanış devirlerinden tercümenin rolü*. İstanbul: Ülken.
- Zeydân, C. (1983). *Târîh âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-mektebeti'l-hayât, I- IV.